

แนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุนบ้านฮาฮองตำบล
ธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร*

AN APPROACH TO DEVELOP THE CATTLE RAISING SYSTEM OF BAN HANG HONG
FATTENING COMMUNITY ENTERPRISES, THAT CHOENG CHUM SUBDISTRICT, MUEANG
DISTRICT, SAKON NAKHON PROVINCE

วิรพร โกษาแสง และ เดชรัตน์ สุขกำเนิด

Wiraporn Kosasaeng and Detrat Sukkhamnerd

สถาบันการเรียนรู้เพื่อปวงชน

Learning Institute Everyone (Life)

Email: Tonklagroup@yahoo.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน และศึกษาแนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม ของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮาฮอง ตำบลธาตุเชิงชุม ผลการวิจัย พบว่า

1. ปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน ที่สำคัญที่สุดมี 3 ด้าน คือ (1) ด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ เกษตรกรยังต้องเรียนรู้และพัฒนาประสบการณ์ในการเลี้ยงโคขุนในการคัดเลือกพันธุ์ การให้อาหาร การบำรุง การฉีดวัคซีน การดูแลรักษาโรค ปัญหาที่ถือว่าสำคัญที่สุด คือปัญหาเรื่องต้นทุนในการเลี้ยงโคขุน รองลงมาคือ ปัญหาการดูแลและป้องกันโรค ปัญหาแหล่งอาหาร และปัญหาการคัดเลือกและผสมพันธุ์ ตามลำดับ (2) ด้านการตลาด พบปัญหาในเรื่องถูกกดราคาจากพ่อค้าในระดับท้องถิ่น โดยที่ถือว่าสำคัญที่สุด คือปัญหาในเรื่องการขายโคขุนในราคาที่ต่ำเป็นธรรมดา (3) ปัญหาในด้านการบริหารจัดการ เนื่องจากวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮาฮอง เพิ่งเริ่มก่อตั้งได้ 2 ปี จำนวนสมาชิกยัง不多 จึงยังไม่พบปัญหาในด้านการบริหารจัดการมากนัก

2. แนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม โดยสรุป คือ (1) ด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ ต้องมีการหาแหล่งอาหารหยาบคุณภาพดี เรียนรู้การผลิตอาหารข้นเอง มีผู้ที่มีประสบการณ์เป็นพี่เลี้ยงให้กับผู้เลี้ยงรายใหม่ มีการเอื้อยืมคอกแบ่งปันความรู้และเทคนิคในการเลี้ยง การใช้ประโยชน์จากมูลสัตว์ในการทำปุ๋ยหมักใช้เองและนำไปจำหน่ายสร้างรายได้ การใช้องค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านให้โคขุนมีสุขภาพที่ดี (2) ด้านการตลาด ต้องติดต่อกับตลาดรับซื้อระดับบนโดยตรง โดยเชื่อมต่อกับเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน คอกกลางโคขุนจังหวัดสกลนคร ทวาปี ซึ่งเป็นเครือข่ายระดับจังหวัด สร้างคอกกลางโคขุนจังหวัด มีมาตรฐาน GFM ในการผลิต การรวบรวมโคก่อนขุนที่มีคุณภาพ ส่งให้สมาชิกและรับซื้อโคขุน

* Received July 8, 2024; Revised July 11, 2024; Accepted July 15, 2024

จากสมาชิกเครือข่าย ส่งเสริมให้สมาชิกเลี้ยงแม่พันธุ์โค โดยการกู้เงิน ธกส. มีการสื่อสารให้ผู้บริโภคมั่นใจในมาตรฐานการผลิต (3) ด้านการบริหารจัดการ เน้นหลักการธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการกลุ่มสมาชิก สร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกโดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างต่อเนื่อง ใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการเป็นเครื่องมือ พัฒนาระบบข้อมูล การจัดการด้านบัญชีและการเงิน รวมถึงพัฒนาพื้นที่สำหรับการจัดอบรม ประชุม การทำแปลงปลูกหญ้าเนเปีย การทำโรงผลิตอาหารชั้น เพื่อเป็นแหล่งศึกษาดูงานและเรียนรู้ของสมาชิกในอนาคต

ข้อเสนอแนะของผู้วิจัยต่อการพัฒนา คือ (1) ด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ วิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮาง โอง ควรมีการทำงานร่วมกับหน่วยงานด้านวิชาการ เช่น มหาวิทยาลัย หรือกรมปศุสัตว์ ให้มากขึ้น เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการเลี้ยงโคขุนอย่างมีคุณภาพ และต่อยอดการพัฒนา (2) ด้านการตลาด ควรให้ความสำคัญกับการสื่อสารผ่านสื่อโซเชียลมีเดียให้มากขึ้น เพื่อให้ผู้บริโภคได้รู้จัก (3) ด้านการบริหารจัดการ ควรมีการศึกษาเรียนรู้จากบทเรียนของวิสาหกิจชุมชนอื่นๆ ที่ประสบความสำเร็จในการบริหารจัดการ และนำมาประยุกต์ใช้ รวมถึงเชื่อมต่อกับทรัพยากรในพื้นที่ โดยการบรรจุแผนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนไว้ในแผนแม่บทชุมชน แผนขององค์กรปกครองท้องถิ่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

คำสำคัญ: การพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุน; ผู้เลี้ยงโคขุน; กลุ่มวิสาหกิจชุมชน

ABSTRACT

The objective of this research is to study the challenges and to explore suitable approaches for enhancing beef cattle rearing community enterprise system of the Home Hak Hang Hong beef cattle rearing in That Choeng Chum sub-district. The research findings as follows:

The problems in developing a community-based beef cattle rearing enterprise are identified in three areas: (1) Production: Farmers need to learn and develop their experience in beef cattle rearing, breed selection, feeding, healthcare, vaccination and disease treatment. The most problem is the cost on beef cattle rearing, followed by healthcare and disease prevention, food source issues, and breed selection and breeding issues respectively. (2) Marketing: Problems arise in local market pricing due to pressure from local traders. Marketing problem of selling beef cattle at a fair price as the highest concern. (3) Management: Since the Home Hak Hang Hong community enterprise was established only two years ago and has a few members thus management problems have not been encountered.

The way to develop a suitable beef cattle rearing system within the community enterprise included: (1) Production: It is crucial to source high-quality roughage, learn how to produce feed, have experienced mentors for newcomers, conduct visits to share knowledge

and techniques in beef cattle rearing, utilize livestock manure for composting and both personal use and income generation, and leverage local indigenous knowledge to ensure the good health of cattle. (2) Marketing: Establish direct connections with higher-level markets, connect with the provincial community enterprise network (Tawapi), and establish standardized GFM-compliant beef cattle, collect and distribute high-quality beef cattle to members, promote rearing of breeding stock through loans from BAAC and communicate to instill consumer confidence in production standards. (3) Management: Focus on good governance, continuous learning and knowledge exchange among members by using participatory action research, develop information and financial systems, training venues and demonstrate roughage feed production for future learning and improvement.

The recommendations for the development as follow, (1) Production: The Home Hak Hang Hong community enterprise should collaborate more with academic institutions such as universities or the Department of Livestock Development to enhance the quality of knowledge in beef cattle rearing and promote ongoing development. (2) Marketing: place greater emphasis on communication through social media to increase consumer awareness. (3) Management: study and learn from the success stories of other community enterprises in managing their operations. Apply these lessons and connect with local resources by incorporating community enterprise development plans into the community master plan, local government organization plans, and related agencies.

Keywords; The cattle raising system development; Beef cattle rearing member; Beef cattle community enterprise

บทนำ

ในอดีตนั้นการเลี้ยงโคของประเทศไทยจะเลี้ยงไว้เพื่อใช้แรงงานทางการเกษตรเป็นหลัก หลังจากได้ปลดระวางจากการใช้แรงงานแล้วจึงนำมาเป็นเนื้อในเวลาต่อมาความต้องการบริโภคเนื้อโคมีสูงขึ้นจึงมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการเลี้ยงโคเพื่อจำหน่ายเป็นหลักโดยมีการนำเข้าโคจากต่างประเทศ เข้ามาผสมพันธุ์กับโคพื้นเมืองของไทยเป็นการปรับปรุงพันธุ์ให้ได้มีขนาดรูปร่างใหญ่ขึ้น ทำให้สามารถให้เนื้อมากขึ้น และเนื้อมีคุณภาพดีขึ้น รวมทั้งได้พัฒนาสายพันธุ์เพื่อเลี้ยงโคขุนสำหรับผลิตเนื้อที่มีคุณภาพสูงสำหรับตลาดระดับสูงจนทำให้การเลี้ยงโคขุนของประเทศไทยพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ จากข้อมูลของกรมปศุสัตว์ที่เกี่ยวกับจำนวนเกษตรกรผู้เลี้ยงสัตว์และปศุสัตว์ในปี พ.ศ. 2563 จำนวนเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อทั้งหมด 909,324 ราย จำนวนโคเนื้อรวม 6,230,140 ตัว เฉพาะในเขตปศุสัตว์เขต 4 พบว่า จังหวัดสกลนครมีจำนวนเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อทั้งหมด 42,117 ราย จำนวนโคเนื้อรวม 217,064 ตัว เฉพาะโคขุนมีจำนวนเกษตรกรผู้เลี้ยงทั้งหมด 1,051 ราย จำนวน

โคขุน รวม 3,874 ตัว โดยจังหวัดสกลนครถือว่าเป็นจังหวัดที่มีจำนวนโคเนื้อมากที่สุดเป็นอันดับที่ 10 ของประเทศ (กลุ่มสารสนเทศและข้อมูลสถิติ กรมปศุสัตว์, 2563) ในประเทศไทยส่วนใหญ่จะรู้จักโคขุนที่มีชื่อเสียงมาก คือ โคขุนโพนยางคำ โคขุนกำแพงแสน โคขุนสหกรณ์เครือข่าย และโคขุนหนองสูง พันธุ์โคขุน มีที่มาจากโคเนื้อลูกผสมไทยฝรั่งเศสที่เกิดจากการผสมเทียมโดยใช้น้ำเชื้อจากพ่อแม่พันธุ์โคเนื้อ 3 สายพันธุ์ ได้แก่ พันธุ์ชาโรเลย์ส์ (Charolais) ถิ่นกำเนิดประเทศฝรั่งเศสเป็นสายพันธุ์หลัก พันธุ์ซิมเมนทอล (Simmental) ถิ่นกำเนิดประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และพันธุ์ลิมูซีน (Limusin) ถิ่นกำเนิดประเทศฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2523 โดยการสนับสนุนจากรัฐบาลออสเตรเลีย และบริษัท เนสเล่ (ประเทศไทย) จำกัด มีการพัฒนาองค์ความรู้ เพื่อส่งเสริมการเลี้ยงโคขุน การผลิตอาหารสัตว์ การปลูกหญ้าเนเปีย การจัดตั้งฟาร์มการผลิตเนื้อที่มีคุณภาพถูกลักษณะ การแปรรูปเนื้อโครวมทั้งการพัฒนาเข้าสู่มาตรฐานฮาลาล ยกระดับให้มีมาตรฐานมีประสิทธิภาพในการส่งออก ควบคุมป้องกันโรคลดความชุกของโรคระบาดที่เกิดจากสัตว์สู่คน ลดปัญหาสารตกค้างในเนื้อมัน เพื่อให้ผู้บริโภคปลอดภัยจากการบริโภคเนื้อ และในผลิตภัณฑ์ ลดมลภาวะจากฟาร์มเลี้ยงสัตว์ที่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม และชุมชน

อย่างไรก็ตาม ในการเลี้ยงโคขุนเกษตรกรมักประสบปัญหาในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิต เช่น การซื้อโคที่ไม่ได้คุณภาพมาเลี้ยง โคไม่แข็งแรง เลี้ยงแล้วไม่โต การเสียชีวิตของโคขุน จากการเจ็บป่วยหรือปัญหาโรคระบาด เช่น ปากเท้าเปื่อย อาหารมีราคาแพงผลิตเองไม่เป็น ต้นทุนค่าอาหารและการจัดการสูง ไม่ได้ขายในช่วงเวลาที่โตเต็มที่ ต้องรับภาระค่าอาหารเพิ่มจนกว่าจะขายได้ ขาดโรงฆ่าสัตว์ที่ได้มาตรฐานสากล โอกาสในการรับรองความรู้ของเกษตรกรในพื้นที่ต่าง ๆ ไม่เท่าเทียมกัน ปัญหาการเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้น้อย เพราะเป็นเกษตรกรรายย่อย ปัญหาด้านการตลาด ราคาไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับตลาด ถูกเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลางด้วยระบบการซื้อขายโคมีชีวิตซึ่งใช้วิธีขายแบบเหมาตัวแทนการชั่งน้ำหนัก (อึ้ง เมฆโหรา และคณะ, 2551) โดยเกษตรกรผู้เลี้ยงโคไม่ทราบกระบวนการเลี้ยงเพื่อให้ได้น้ำหนักที่ดี แต่เน้นการเลี้ยงให้เพิ่มน้ำหนัก เพราะการขายโคมีชีวิตยึดตามน้ำหนัก ทำให้ในที่สุดแล้วเกษตรกรที่เลี้ยงโคขุนไม่สามารถที่จะขายโคขุนในราคาที่คุ้มทุน นอกจากนี้เกษตรกรไม่ได้กำหนดเป้าหมายการผลิตที่ชัดเจน คือขาดการสร้างเครือข่ายเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุน เพื่อให้เกิดการเรียนรู้จากองค์ความรู้ภูมิปัญญาเดิม ต่อยอดความรู้ ต่อยอดประสบการณ์ในการเลี้ยงโคขุนที่เป็นความรู้สมัยใหม่ ที่จะทำให้โคขุนมีสุขภาพที่ดี ขาดการเชื่อมโยงระหว่างการผลิตและการตลาด (โอภาส พิมพา และคณะ, 2562) เพื่อให้ได้ราคาที่ยุติธรรมโดยไม่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่ถูกรีดเอาเปรียบ ไม่ว่าจะเป็นผู้บริโภคหรือผู้ซื้อ พ่อค้าคนกลาง และเกษตรกรที่เป็นผู้เลี้ยงโคขุน

หมู่บ้านบ้านฮางโฮง ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร เป็นอีกชุมชนหนึ่งที่ได้มีการรวมกลุ่มและริเริ่มจัดตั้ง “วิสาหกิจชุมชน โฮมฮัก ฮางโฮง” ในปี พ.ศ. 2564 จากจำนวนวิสาหกิจชุมชนเฉพาะในพื้นที่ ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร จนถึงปัจจุบัน มีทั้งหมด 63 กลุ่มวิสาหกิจชุมชน (ข้อมูลจากกองส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร, 2557) ซึ่งวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง มีสมาชิก 19 ท่าน มีการผลิตโคขุนของสมาชิกผู้เลี้ยงโคขุน โดยการใช้ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและองค์ความรู้จากภูมิปัญญาดั้งเดิมในการเลี้ยงโคที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษผสมผสานกับองค์ความรู้สมัยใหม่มีเป้าหมายเพื่อเป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ผู้เลี้ยงโคขุนที่เป็นสมาชิกของกลุ่มวิสาหกิจชุมชน และมีเงินหมุนเวียนนำไปสู่การพัฒนาชุมชนในด้านอื่น ๆ การรวมกลุ่มและจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชนของสมาชิกผู้เลี้ยงโคขุนนี้ สมาชิกมีความเชื่อว่าจะสามารถแก้ไขปัญหาในการผลิตและการตลาดดังที่ระบุข้างต้นได้ และทำให้เกิดศักยภาพในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางและร้านจำหน่ายอาหารสัตว์ เกิดกิจกรรมกลุ่มในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิก พัฒนางค์ความรู้ในการเลี้ยงโคแบบภูมิปัญญาดั้งเดิม ผสมผสานกับเทคโนโลยีปัจจุบัน

ในการจัดการคอกกลางโคขุน การเข้าถึงแหล่งงบประมาณและทรัพยากรจากหน่วยงานที่สนับสนุน ในการอบรม ไปศึกษาดูงาน ซึ่งผู้วิจัย ในฐานะที่เป็นสมาชิกของวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน มีความสนใจที่จะศึกษาวิจัย โดยใช้กระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เพื่อเป็นเครื่องมือช่วยให้สมาชิกผู้เลี้ยงโคขุน ได้เรียนรู้และพัฒนาาร่วมกัน อันจะช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งของวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน ให้เกิดรายได้ และนำไปสู่การพัฒนาชุมชนในมิติอื่น ๆ อย่างต่อเนื่องและยั่งยืนต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน
2. เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “แนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน บ้านฮางโฮง ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร” เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ซึ่งเป็นการดำเนินกิจกรรมการวิจัยควบคู่ไปกับการพัฒนากลุ่มวิสาหกิจชุมชน เก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ การจัดสนทนากลุ่ม บันทึกผลการดำเนินกิจกรรมการพัฒนากลุ่ม

การเก็บรวบรวมข้อมูล จะดำเนินการเก็บเนื้อหาข้อมูลตามเครื่องมือการวิจัย ดังนี้

1. แบบสัมภาษณ์ ผู้วิจัยจะเป็นผู้ดำเนินการสัมภาษณ์สมาชิกวิสาหกิจชุมชนซึ่งเป็นผู้ร่วมวิจัยจำนวน 19 ท่าน แล้วนำมาบันทึกลงในโปรแกรม Excel เพื่อให้ได้ข้อมูลภาพรวมของทุกคนพร้อมสำหรับการวิเคราะห์ทางสถิติ และวิเคราะห์ผลในเชิงคุณภาพ

2. แนวสนทนากลุ่ม ผู้วิจัย จะเชิญตัวแทนของสมาชิกวิสาหกิจชุมชน ประมาณ 10 ท่าน จากจำนวนทั้งหมด 19 ท่าน มาร่วมการสนทนากลุ่มเพื่อให้สามารถควบคุมบรรยากาศการสนทนาและให้ผู้ร่วมสนทนาได้มีโอกาสในการแสดงความคิดเห็นอย่างทั่วถึงทุกคน ผู้วิจัยเป็นผู้ดำเนินการ (Facilitator) ในการชวนคุยให้เกิดการอภิปรายแลกเปลี่ยน มีผู้ช่วยนักวิจัย ในการจดบันทึกประเด็นสำคัญรวม 4 ครั้ง

3. แบบสังเกตการณ์ ผู้วิจัย จะออกแบบฟอร์มบันทึกภาคสนาม ในกิจกรรมของการวิจัยและพัฒนากลุ่มวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ที่ผู้วิจัยได้เข้าไปมีส่วนร่วมในแต่ละครั้ง ตลอดระยะเวลาช่วงกระบวนการวิจัย รวบรวมในแฟ้มเอกสาร

นอกจากนี้ผู้วิจัยยังมีการเก็บข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ซึ่งเป็นการเก็บข้อมูลในภาพรวมของสภาพเศรษฐกิจ สังคมของอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ซึ่งประกอบไปด้วย ข้อมูลด้านประชากร ประวัติศาสตร์ชุมชน สภาพทางสังคม ทรัพยากร เศรษฐกิจ การศึกษา สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และทุนชุมชน ข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ข้อมูลการประกอบอาชีพที่สามารถสืบค้นได้จากผู้นำชุมชน และหน่วยงานในพื้นที่ คือ สำนักงานอำเภอเมือง สำนักงานเกษตรอำเภอ โดยผู้วิจัยจะติดต่อประสานงาน เพื่อขอข้อมูลโดยตรง ข้อมูลที่ได้จะเป็นรูปแบบไฟล์เอกสาร หรือเอกสารรูปเล่ม ที่ต้องนำมาเรียบเรียงใหม่ และเพิ่มเติมข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน เพื่อนำมาเป็นข้อมูลเกี่ยวกับบริบททางเศรษฐกิจ สังคม ของชุมชนประกอบในรายงานการวิจัย

การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยมีลำดับขั้นตอนในการวิเคราะห์มีดังนี้

1. การจัดระบบและตรวจทานความถูกต้องของข้อมูล โดยผู้วิจัย นำข้อมูลที่ได้จากเครื่องมือการวิจัย ได้แก่แบบสัมภาษณ์ แนวสนทนากลุ่ม และแบบสังเกตการณ์ การสัมภาษณ์ ข้อมูลชุมชน รวบรวมเป็นหมวดหมู่ บันทึกลงในโปรแกรมคอมพิวเตอร์ นำเสนอผลร่วมกับสมาชิกผู้เลี้ยงโคขุน ในฐานะที่เป็นผู้ร่วมวิจัย เพื่อให้มีการตรวจทานความถูกต้อง และง่ายต่อการวิเคราะห์

2. วิเคราะห์ผลการวิจัย นำข้อมูลที่ได้จากการจัดระบบและตรวจทานความถูกต้องแล้ว นำมาวิเคราะห์ เขียนนำเสนอ เพื่อตอบตามวัตถุประสงค์การวิจัย ให้อาจารย์ที่ปรึกษาได้พิจารณา ตรวจสอบ ให้ข้อเสนอแนะเพื่อเพิ่มเติมข้อมูล

สรุปผลการวิจัย

1. บริบทชุมชนและพัฒนาการของกลุ่ม วิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง มียุทธศาสตร์ที่จะยกระดับวิสาหกิจนี้ให้เป็นระดับอำเภอ ซึ่งอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ถึงแม้จะมีความเจริญและเป็นศูนย์กลางของจังหวัด แต่ก็ยังคงสภาพเป็นอำเภอที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเหมาะสำหรับการเกษตรและปศุสัตว์ โดยมีทรัพยากรป่าไม้ สัตว์ป่า สัตว์ที่เป็นอาหารตามธรรมชาติ หลากหลายชนิด มีแหล่งน้ำที่สำคัญ ได้แก่ หนองหาร ลำน้ำพุง และลำน้ำยาม ทำให้ภาพรวมอาชีพทางการเกษตรกรรมยังคงเป็นอาชีพหลักของประชาชนส่วนใหญ่ รองลงมาจะประกอบอาชีพอุตสาหกรรม คำส่งและคำปลีก อุตสาหกรรมในครัวเรือนและการประกอบการพาณิชย์กรรม การบริการต่าง ๆ และเนื่องจากลักษณะของดินส่วนมากจะเป็นดินเค็ม พื้นที่ส่วนมากจึงเหมาะที่จะใช้เป็นที่ทำนา ซึ่งได้ผลผลิตดีกว่าทำการเพาะปลูกพืชประเภทอื่น ๆ แต่ก็มีพืชเศรษฐกิจสำคัญ คือ ข้าว เม่า มันสำปะหลัง อ้อย ยางพารา สัตว์เศรษฐกิจสำคัญ คือ โคเนื้อ ไก่ชน กระบือ สุกร เป็ด ไก่ สุนัข OTOP ที่สำคัญ ได้แก่ เนื้อโคขุนโพนยางคำ ข้าวฮางหอมทอง สกลทวปี เม่าหมากเม่าและน้ำหมากเม่าสกลนคร ครามผ้าครามธรรมชาติสกลนคร อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร มีประชากรทั้งหมด 192,823 คน มีสัดส่วนเพศชายหญิงใกล้เคียงกัน โดยจำนวนเพศชายน้อยกว่าเพศหญิงนั้นประชาชนส่วนใหญ่ร้อยละ 98 นับถือศาสนาพุทธ มีรากฐานความเป็นชุมชนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และพัฒนาเรื่อยมาในยุคต่าง ๆ คือ สมัยทวารวดี สมัยนครวัด สมัยวัฒนธรรมล้านช้าง และสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งในแต่ละสมัยก็มีการอพยพย้ายถิ่นฐานของประชากรจากสงคราม จึงมีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งมีขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม และมีความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติ ซึ่งเป็นต้นทุนที่สำคัญของความเข้มแข็งในการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง การมีแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและธรรมชาติที่งดงาม เช่น วัดพระธาตุเชิงชุมวรวิหาร พระธาตุนารายณ์เจงเวง วัดถ้ำผาแด่น อุทยานแห่งชาติภูพาน อุทยานบัวเฉลิมพระเกียรติ น้ำตกคำหอม ทะเลสาบบึงหนองหาร เป็นเสน่ห์ของเมืองที่ดึงดูดนักท่องเที่ยวและทำให้เศรษฐกิจการค้าขายเติบโต ซึ่งการเลี้ยงโคขุน เป็นสัตว์เศรษฐกิจที่สร้างรายได้ให้กับเกษตรกรได้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เพราะการเลี้ยงโคขุนที่บ้าน หรือการทำเกษตรทำไร่ทำสวนในรูปแบบเดิมไม่ค่อยมีกำไร และต้องอาศัยการรวมกลุ่มเพื่อให้เกิดพลังในการสนับสนุนระหว่างเกษตรกร ในการผลิตอย่างมีคุณภาพมาตรฐาน พลังในการต่อรองกับตลาดและการสนับสนุนของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ซึ่งเป็นที่มาของการเกิดขึ้นของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ที่เป็นการรวมกลุ่มของเกษตรกรผู้เลี้ยงโค กระบือ ซึ่งเป็นกลุ่มเกษตรกรในเขตตำบลธาตุเชิงชุม และตำบลใกล้เคียง โดยมียุทธศาสตร์การทำงานครอบคลุมพื้นที่อำเภอเมืองสกลนคร และมีแผนในการเพิ่มจำนวนสมาชิกจากตำบลต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องทุกปีในภายหลัง

2. ปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุน ข้อมูลจากการประชุมกลุ่มคณะกรรมการและตัวแทนสมาชิก พบปัญหาใน 3 ด้าน คือ 1. ด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ เกษตรกรยังต้องเรียนรู้และพัฒนาประสิทธิภาพในการเลี้ยงโคขุนในการคัดเลือกพันธุ์ การให้อาหาร การบำรุง การฉีดวัคซีน การดูแลรักษาโรคคือ โรคล้มปัส สกีน โรคปากเท้าเปื่อย โรคคอบวม โรคกาฬี เพราะบางคนเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มโดยที่ยังไม่เคยมีประสบการณ์การเลี้ยงโคขุนเลย มีแต่ประสบการณ์ในการเลี้ยงโคขุนที่บ้าน แต่ปัญหาที่ถือว่าสำคัญที่สุด คือปัญหาเรื่องต้นทุนในการเลี้ยงโคขุน ในการปรับปรุงคอก การซื้อโคขุน ต้นทุนในเรื่องอาหารหยาบอาหารข้น หรือหัวอาหารที่เป็นอาหารเสริม สอดคล้องกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์คณะกรรมการและสมาชิก

วิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง รายบุคคลทั้งหมดจำนวน 19 ท่าน ที่แสดงให้เห็นว่า สมาชิกให้ค่าคะแนนของระดับของปัญหาในประเด็นปัญหาด้านการผลิตค่อนข้างสูง โดยมีปัญหาในเรื่องเงินลงทุนมากที่สุด ซึ่งมีค่าคะแนนระดับของปัญหามากที่สุดถึงร้อยละ 84.2 รองลงมาคือ ปัญหาการดูแลและป้องกันโรค (ร้อยละ 73.7) ปัญหาแหล่งอาหาร (ร้อยละ 68.4) และปัญหาการคัดเลือกและผสมพันธุ์ (ร้อยละ 26.3) ตามลำดับ 2. ปัญหาในด้านการตลาด พบปัญหาในเรื่องราคา ที่ถูกกำหนดโดยตลาดกลาง หรือพ่อค้าคนกลาง เมื่อราคาโคขุนตกก็ต้องเลี้ยงรอเวลาให้ราคาขึ้นแล้วค่อยขาย ทำให้ต้นทุนค่าอาหารเพิ่มกำไรก็น้อยลง โดยรวมแล้วเกษตรกรยังไม่สามารถที่จะรวมกลุ่มเพื่อที่จะเชื่อมต่อกับเอกชน หรือตลาดรับซื้อระดับบนได้โดยตรง ทำให้มักถูกกดราคาจากพ่อค้าในระดับท้องถิ่น รวมถึงปัจจัยของสถานการณ์การแพร่ระบาดของโควิด และต่างประเทศระงับการนำเข้าโคจากประเทศไทยเพราะมีการลักลอบใช้สารเร่งเนื้อแดงหรือผงสีขาว (ซันบูทามอล) ในวัว สอดคล้องกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์คณะกรรมการและสมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง พบว่า สมาชิกส่วนใหญ่ให้ค่าคะแนนของระดับของปัญหา ในประเด็นปัญหาด้านการตลาดในเรื่องการขายโคขุนในราคาที่เป็นธรรม ซึ่งมีค่าคะแนนระดับของปัญหามากที่สุดถึงร้อยละ 68.4 และมีค่าคะแนนระดับของปัญหามาก ร้อยละ 31.0 ขณะที่ปัญหาในเรื่องการประชาสัมพันธ์และการสื่อสาร มีค่าคะแนนระดับของปัญหาน้อยถึงร้อยละ 47.8 รองลงมาในระดับน้อยที่สุด ร้อยละ 42.1 และปานกลางร้อยละ 10.5 ตามลำดับ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสมาชิกไม่ได้เห็นว่าการประชาสัมพันธ์และการสื่อสารเป็นประเด็นที่เป็นปัญหา 3. ปัญหาในด้านการบริหารจัดการ เนื่องจากวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ได้จดทะเบียนเป็นวิสาหกิจและรวมกลุ่มสมาชิกเพียง 2 ปี จำนวนสมาชิกยัง不多 ไม่ได้มีการจ้างบุคลากรเข้ามาทำงานหรือมีสำนักงานเฉพาะ การจัดทำบัญชีหรือการจัดเก็บข้อมูลก็ยังไม่มีความซับซ้อนเหมือนกับองค์กรขนาดใหญ่ ประกอบกับมีปัจจัยเรื่องสถานการณ์โรคโควิดและการลักลอบใช้สารเร่งเนื้อแดง ทำให้ยังไม่มีมีการดำเนินกิจกรรมของวิสาหกิจมากนัก คณะกรรมการและสมาชิก จึงยังไม่พบปัญหาในด้านการบริหารจัดการของวิสาหกิจชุมชนโฮมฮักฮางโฮง สอดคล้องกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์คณะกรรมการและสมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ที่พบว่า สมาชิกส่วนใหญ่ไม่ได้เห็นว่าการบริหารจัดการเป็นประเด็นที่เป็นปัญหาของกลุ่ม เนื่องจากสมาชิกทุกคนให้ค่าคะแนนระดับของปัญหาน้อยที่สุด ร้อยละ 100.0 ทั้งในเรื่องการบริหารงานบุคลากร และการบริหารจัดการด้านข้อมูล ขณะที่ปัญหาในเรื่องการบริหารจัดการกลุ่มสมาชิก และการจัดการด้านบัญชีและการเงิน ก็มีค่าคะแนนระดับของปัญหาใกล้เคียงกันคือระดับน้อยที่สุดถึงร้อยละ 68.4

3. แนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม ข้อมูลจากการประชุมกลุ่มคณะกรรมการและตัวแทนสมาชิก เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ในการแก้ไขปัญหาการเลี้ยงโคทั้งในระดับบุคคล ที่เชื่อมโยงไปสู่แนวทางการแก้ไขปัญหาร่วมกันในระดับกลุ่ม ในแนวทางการแก้ปัญหาต่าง ๆ โดยสรุป คือ 1. แนวทางการพัฒนาด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ ต้องมีการสรรหาแหล่งอาหารหยาบคุณภาพดี เช่น หญ้าเนเปียร์ สับปะรด ข้าวโพดฝักอ่อน และฟางข้าว เพื่อลดต้นทุนการเลี้ยง ซึ่งต้องพัฒนาที่ดินสำหรับการปลูกหญ้าเนเปียร์ รวมถึงเรียนรู้วิธีการผลิตอาหารข้นหรือหัวอาหารเอง ที่สามารถใช้ในกลุ่ม รวมถึงจำหน่ายให้กับชุมชนอื่น ๆ ได้ด้วย สมาชิกที่เริ่มเลี้ยงโคขุนใหม่ ต้องมีผู้ที่มีประสบการณ์ช่วยเป็นพี่เลี้ยงอย่างใกล้ชิด ในการเยี่ยมคอกแบ่งปันความรู้และเทคนิคในการเลี้ยง รวมถึงการฉีดวัคซีน การให้คำแนะนำเวลาที่โคป่วยเป็นโรคต่าง ๆ เช่น โรคล้มปัส สกีน โรคปากเท้าเปื่อย โรคคอบวม รวมถึงแนวทางในการใช้ประโยชน์จากมูลสัตว์ในการ

ทำปุ๋ยหมักจากมูลสัตว์ หรือมูลสัตว์ตากแห้ง นำไปจำหน่ายให้กับเกษตรกรทั่วไป เพื่อสร้างรายได้ให้กับสมาชิก การใช้อรรถความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านทั้งในเรื่องความเชื่อ และยาพื้นบ้าน เพื่อให้โคขุนมีสุขภาพที่ดี เช่น การทำพิธีผ้าขาววุ้น ผูกเขาวัว ให้มีสุขภาพดีและแข็งแรงให้เกิดลูก ในช่วงเดือน 3 ขึ้น 3 ค่ำ ตรงกับเดือน กุมภาพันธ์ หากมีปัญหาเรื่องวัวมีพยาธิ ไม่ค่อยโตเร็ว พอม มีเห็บจับ ก็มีสูตรยา คือครีมขม บอระเพ็ด นำมา ทูบใส่น้ำ กรอกให้วัวกิน กรณีที่วัวเป็นแผล ก็มีการใช้หญ้าที่เป็นดอกขาวริมถนน หรือหญ้าปลั่งกาสะ ต้นหญ้า สาบเสือ นำมาบดขยี้ใส่แผลให้หาย 2. แนวทางการพัฒนาด้านการตลาด ต้องมีการติดต่อกับเอกชน หรือตลาด รับซื้อระดับบนได้โดยตรง เพื่อไม่ให้ถูกกดราคาจากพ่อค้าในระดับท้องถิ่น รูปธรรมที่สำคัญในแนวทางนี้ คือ การเชื่อมต่อกับเครือข่ายของกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนในระดับอำเภอ โดยวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง เป็น วิสาหกิจระดับอำเภอ เชื่อมโยงกับเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน คอกกลางโคขุนจังหวัดสกลนคร ทวาปี ซึ่งเป็น เครือข่ายระดับจังหวัด มีแผนกิจกรรมในการสร้างคอกกลางโคขุนจังหวัด รวมถึงการมีมาตรฐาน GFM ในการ ผลิตเลี้ยงโคขุน เพื่อรับรองคุณภาพของเนื้อโค ที่ปลอดจากการใช้สารเร่งเนื้อแดง (ซันบูตามอล) ในวัว ซึ่งมีการ รวบรวมโคก่อนขุนที่มีคุณภาพ น้ำหนัก ราคาที่เหมาะสม เพื่อส่งให้สมาชิกเครือข่ายเลี้ยง และรับซื้อโคขุนจาก สมาชิกเครือข่าย สนับสนุนและส่งเสริมให้สมาชิกเครือข่ายเลี้ยงพันธุ์แม่โค เป็นโคต้นน้ำเพื่อผลิตลูกโคมาขุนเอง การกู้เงิน ธกส.เพื่อซื้อพันธุ์แม่โคให้สมาชิกเครือข่ายเลี้ยงเป็นโคต้นน้ำ การผลิตอาหารข้นหรือหัวอาหารหรือ อาหารผสมแบบครบส่วน (TMR) เพื่อจำหน่ายให้สมาชิกในราคาถูก สนับสนุนและส่งเสริมให้สมาชิกเครือข่าย ปลุกพืชที่เป็นอาหารโคขุนส่งขายให้คอกกลางโคขุนจังหวัด และขายให้สมาชิกเครือข่าย และทำงานร่วมกับ กรมปศุสัตว์ พัฒนาความรู้ ประสบการณ์ในการเลี้ยงโคขุน สุดท้าย 3. แนวทางการพัฒนาด้านการบริหารจัดการ สมาชิกเห็นว่าป็นหลักการสำคัญในการบริหารจัดการกลุ่มสมาชิก คือ การเน้นความโปร่งใส ตรวจสอบ ได้อย่างเป็นธรรม และสร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกโดยเน้นการประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งการใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการก็เป็นเครื่องมือที่ดีในการพัฒนา การสื่อสารข้อมูลและเชื่อมต่อกับกลไกตลาด ระดับบน เพื่อให้เอกชนบริษัทห้างร้านอาหาร รวมถึงต่างประเทศมีความมั่นใจในมาตรฐานการผลิต หากวิสาหกิจชุมชนมีการเติบโตของจำนวนสมาชิก เงินทุนประกอบการ เงินหมุนเวียนในกลุ่มมากขึ้น ก็ต้องมี การพัฒนาการบริหารงานบุคลากร การบริหารจัดการในระบบข้อมูลของสมาชิก และการจัดการด้านบัญชี และการเงิน มีการบุคลากรเพิ่ม มีสำนักงานและมีพื้นที่ในการอบรม ประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การทำแปลง ปลุกหญ้าเนเปีย การทำโรงผลิตอาหารข้น เพื่อเป็นแหล่งศึกษาดูงานและเรียนรู้ของสมาชิกในอนาคต ทั้งนี้ สามารถเปรียบเทียบระบบการเลี้ยงโคขุนในรูปแบบเดิมกับแนวทางการเลี้ยงรูปแบบใหม่ของสมาชิกวิสาหกิจ ชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีข้อค้นพบจากการศึกษาที่เชื่อมโยงกับแนวคิดทฤษฎีที่ได้พบทวนไว้ สามารถอภิปรายผล โดยแบ่งเป็น 2 ประเด็น คือ

1. ข้อค้นพบเกี่ยวกับปัญหาอุปสรรคของการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนผู้เลี้ยงโคขุนโดยปัญหา อุปสรรคของเกษตรกรที่เป็นสมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ในด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเกษตรกรยัง ต้องเรียนรู้และพัฒนาประสบการณ์ในการเลี้ยงโคขุนในการคัดเลือกพันธุ์ การให้อาหาร การบำรุง การฉีด วัคซีน การดูแลรักษาโรค ปัญหาข้อจำกัดในเรื่องต้นทุนในการเลี้ยงโคขุน ในการปรับปรุงคอก การซื้อโคขุน ต้นทุนในเรื่องอาหารหยาบ อาหารข้นหรือหัวอาหารที่เป็นอาหารเสริม ที่สมาชิกให้ค่าคะแนนของระดับของ ปัญหาในเรื่องเงินลงทุนมากที่สุด มีความคล้ายคลึงกับปัญหาของเกษตรกรผู้เลี้ยงโคในท้องถิ่นอื่น ๆ ดังงานวิจัยของ ปานฉัตร อารักษ์ และกัสม่า กาซอ (2561) ที่พบว่าเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อ มีปัญหาในเรื่อง ขาดพ่อโคพันธุ์ ถูกกดราคาขายและขาดตลาดกลาง ปัญหาโรคระบาดและสุขภาพ ขาดการฉีดวัคซีนป้องกันโรค และขาด ความรู้การป้องกันโรค ปัญหาด้านอาหารโคเนื้อ ขาดการเก็บสะสมฟางข้าวไม่มีการปลุกหญ้า ส่วนปัญหาใน

ด้านการตลาด ที่ถูกกำหนดโดยตลาดกลาง หรือพ่อค้าคนกลาง ไม่สามารถที่จะรวมกลุ่มเพื่อที่จะเชื่อมต่อกับเอกชน หรือตลาดรับซื้อระดับบนได้โดยตรง ตรงกับงานศึกษาของ โอภาส พิมพา และคณะ (2562) ที่ระบุว่า ตลาดซื้อ-ขายโค กระบือ ในระดับล่างซึ่งเป็นตลาดนัดต่าง ๆ ไม่ได้มาตรฐาน พ่อค้าคนกลางเข้าไปหาซื้อกับเกษตรกรรายย่อย และนำไปส่งขายต่อทำให้การซื้อขายไม่ยุติธรรมต่อเกษตรกร ซึ่งหากเกษตรกรรายย่อยขาดการรวมกลุ่มกันทำให้มีอำนาจต่อรองต่ำ และไม่สามารถควบคุมการผลิตในปริมาณที่ต้องการและส่งเข้าตลาดโคเนื้ออย่างสม่ำเสมอ อย่างไรก็ตามสมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ส่วนใหญ่ไม่ได้เห็นว่าการประชาสัมพันธ์และการสื่อสารเป็นประเด็นที่เป็นปัญหา ซึ่งในความเห็นของโอภาส พิมพา และคณะ (2562) กลับเห็นว่า การประชาสัมพันธ์ให้ผู้บริโภคโดยเฉพาะตลาดบน ให้รับรู้และมีความมั่นใจในคุณภาพของโคขุนเป็นเรื่องสำคัญมาก ที่จะทำให้ธุรกิจเติบโตในระยะยาว ซึ่งปัจจุบันขาดการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ อย่างเป็นระบบให้กับเกษตรกร สอดคล้องกับงานศึกษาของนักวิชาการคือสว่าง อังกุโร (2556) ที่ได้สนับสนุนว่าการที่จะทำให้เกิดความอยู่รอดของกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อ คือเกษตรกรต้องมีการศึกษาหาความรู้ด้านวิทยาการใหม่ ๆ เช่น ความรู้เรื่องสายพันธุ์ ลักษณะ และขนาดโคเนื้อที่ตลาดต้องการ ความต้องการของตลาด การเลือกใช้วัสดุเพื่อนำมาใช้เป็นอาหารสัตว์ เพื่อลดต้นทุนการผลิตการจัดการการเลี้ยงดู การจัดทำระบบบัญชีฟาร์ม การป้องกัน และการรักษาโรคโคเนื้อ การปรับปรุงระบบการเลี้ยงให้ได้มาตรฐานสากลและเป็นที่ยอมรับของตลาด ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะว่า เครือข่ายวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง มีการรวมกลุ่มสมาชิกเพียง 2 ปี จำนวนสมาชิกยัง不多 การบริหารจัดการเป็นแบบเรียบง่าย ไม่มีความซับซ้อนเหมือนกับองค์กรขนาดใหญ่ สมาชิกส่วนใหญ่ไม่ได้เห็นว่าการประชาสัมพันธ์และการสื่อสาร รวมถึงการบริหารจัดการเป็นประเด็นที่เป็นปัญหาของกลุ่ม

2. ข้อค้นพบเกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาระบบการเลี้ยงโคขุนของวิสาหกิจชุมชนที่เหมาะสม การเลี้ยงโคขุน ยังเป็นช่องทางที่เป็นทางเลือกของเกษตรกรยุคใหม่ ที่จะสร้างรายได้ให้อยู่รอด ซึ่งงานศึกษาของสุรัชย์ สุวรรณลี (2561) ได้ระบุว่า หากสามารถบริหารจัดการในเรื่องการเลี้ยงโคขุนให้เติบโตมีคุณภาพและเชื่อมต่อกับตลาดได้ รอบหมุนของกำไรที่จะเกิดกับเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนจะเร็ว เพราะใช้เวลาในการเลี้ยงสั้นที่จะขุนโคเพียง 3 - 4 เดือนแล้วปล่อยขาย เมื่อเทียบกับการเลี้ยงโคพื้นบ้านที่ต้องใช้เวลาในการฟักตั้งแต่เกิดกว่าโคจะโต และขายได้ใช้เวลาไม่ต่ำกว่า 3 ปี ซึ่งการที่เกษตรกรจะเลี้ยงโคเนื้อให้ได้กำไรต้องผลิตลูกโคให้ได้จำนวนมากให้คุ้มกับระยะเวลาในการเลี้ยง และแรงงานที่ดูแล เช่นกับงานเขียนของโฆสิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์ (2549) ที่ชี้ให้เห็นว่าทางออกในอนาคตของเกษตรกรไทยที่จะอยู่รอดได้มีเพียง 3 รูปแบบ คือ การทำเกษตรในระดับครัวเรือน เน้นสร้างความมั่นคงทางอาหารเพื่อยังชีพ และนำผลผลิตส่วนเกินสู่ระบบตลาดท้องถิ่นโดยการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ หรือเกษตรผสมผสาน เพื่อให้ควบคุมค่าใช้จ่ายในระดับต่ำ ขณะที่รายได้ทยอยเข้ามาทั้งปี ลดความเสี่ยงโดยการกระจายรายได้ที่มาจากการปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ที่หลากหลาย รูปแบบที่สองคือการดำเนินการเกษตรเชิงพาณิชย์ มีตลาดขนาดใหญ่รองรับ เช่น อ้อย ยาง ปาล์มน้ำมัน เป็นต้น และรูปแบบที่สาม คือ เกษตรก้าวหน้า ปัจจัยเงื่อนไขที่จำเป็นคือกระบวนการที่มีประสิทธิภาพในการผลิตและการบริหารจัดการเชิงธุรกิจ ที่เชื่อมโยงกับความต้องการของตลาด อาศัยความรู้ในการปรับเทคโนโลยีการผลิตคุณภาพของผลผลิตสูง ขนาดของฟาร์มไม่เล็กนักแต่ก็ไม่ใหญ่จนเกินกำลังในการบริหารจัดการ เพื่อให้มีรายได้ในระดับที่มากกว่าอาชีพเกษตรแบบเดิมหรืออาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตรทั่วไป เกษตรกรต้องมีการรวมกลุ่มผู้ผลิตเข้าด้วยกัน การมีพันธมิตรเครือข่าย เพื่อเพิ่มอำนาจต่อรองให้สูงขึ้นมากกว่าที่จะบริหารด้านตลาดด้วยตนเอง รวมถึงการควบคุมคุณภาพและมีระบบตรวจสอบที่เชื่อมโยงครบวงจรของห่วงโซ่อุปทาน เพื่อรับประกันการส่งสินค้าที่สม่ำเสมอ เพียงพอ และมีคุณภาพ ซึ่งวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง จัดอยู่ในรูปแบบที่สามแนวทางในการแก้ไขปัญหาด้านการผลิต ของวิสาหกิจชุมชนโฮมฮักฮางโฮง โดยการสนับสนุนและส่งเสริมให้

สมาชิกเครือข่ายเลี้ยงพันธุ์แม่โค เป็นโคต้นน้ำเพื่อผลิตลูกโคมาขุนเอง ถือเป็นแนวทางที่ถูกต้อง เช่นกับงานศึกษาของโอภาส พิมพา และคณะ (2562) ที่ระบุว่า การปรับปรุงพันธุ์โคในประเทศไทยยังด้อยกว่าหลาย ๆ ประเทศที่เป็นผู้ส่งออกเนื้อรายใหญ่ของโลก ทำให้เกิดการขาดแคลนพ่อพันธุ์และแม่พันธุ์ที่มีคุณภาพในการผลิตโคเนื้อคุณภาพสำหรับผลิตและนำมาเลี้ยงเป็นโคขุน เมื่อเกษตรกรไม่สามารถผสมพันธุ์โคเพื่อให้ได้ลูกโค ก็ต้องไปหาซื้อวัวโครงลูกผสมในตลาดท้องถิ่นในราคาแพง ดังนั้น หากสามารถพัฒนาเทคนิคการขยายพันธุ์โคขุนเองได้ ก็จะประหยัดต้นทุนไปได้มาก นอกจากนั้น สมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง มีแนวคิดที่จะสรรหาแหล่งอาหารหยาบคุณภาพดี เช่น หญ้าเนเปีย สับปะรด ข้าวโพดฝักอ่อน และฟางข้าว เพื่อลดต้นทุนการเลี้ยง ซึ่งต้องพัฒนาที่ดินสำหรับการปลูกหญ้าเนเปีย รวมถึงเรียนรู้วิธีการผลิตอาหารข้นหรือหัวอาหารเอง ที่สามารถใช้ในกลุ่ม รวมถึงจำหน่ายให้กับชุมชนอื่น ๆ มีระบบพี่เลี้ยงเยี่ยมคอกแบ่งปันความรู้และเทคนิคในการเลี้ยง รวมถึงการฉีดวัคซีน การให้คำแนะนำเวลาที่โคป่วยเป็นโรคต่าง ๆ ความพยายามในการเข้าถึงแหล่งทุน โดยการกู้เงิน ธกส. เพื่อซื้อพันธุ์แม่โคให้สมาชิกเครือข่ายเลี้ยงเป็นโคต้นน้ำ รวมถึงการสร้างมูลค่าของวัตถุดิบที่มี คือ รุ้งจักใช้ประโยชน์จากมูลสัตว์ในการทำปุ๋ยหมักจากมูลสัตว์ หรือมูลสัตว์ตากแห้ง นำไปจำหน่ายให้กับเกษตรกรทั่วไป เพื่อสร้างรายได้ให้กับสมาชิก นับเป็นแนวทางที่ดีที่จะช่วยให้เกษตรกรอยู่รอด มีกำไรมากขึ้น เช่นกับข้อมูลที่น่าสนใจงาน ธกส. จังหวัดเลย (2559) ได้มีการศึกษาพบว่าโคขุนถ่ายมูลสดออกมาปีละ 5,000 - 7,000 กก. ต่อหนึ่งตัวหรืออาจมากกว่านี้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของโคแต่ละตัว ซึ่งสามารถใช้เป็นปุ๋ยได้อย่างดี ดังนั้น การเลี้ยงโคเนื้อจึงถือว่ามีความเหมาะสมกับเกษตรกรในประเทศไทย เพราะสภาพพื้นที่ในประเทศไทยส่วนใหญ่มีความอุดมสมบูรณ์ของหญ้าและพืชตระกูลถั่วหลายชนิดขึ้นตามธรรมชาติ รวมถึงวัตถุดิบทางการเกษตร ซึ่งไม่ได้ใช้ประโยชน์ เช่น ฟางข้าว ต้นถั่วชนิดต่าง ๆ ที่สามารถนำมาเป็นอาหารโคได้เป็นอย่างดี มีการใช้องค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านทั้งในเรื่องความเชื่อ และยาพื้นบ้าน เพื่อให้โคขุนมีสุขภาพที่ดีในส่วนของ การพัฒนาด้านการตลาด ต้องมีการติดต่อกับเอกชน หรือตลาดรับซื้อระดับบนได้โดยตรง การมีมาตรฐาน GFM ในการผลิตเลี้ยงโคขุน เพื่อรับรองคุณภาพของเนื้อโค ที่ปลอดจากการใช้สารเร่งเนื้อแดง (ซันบูตามอล) ในวัว ตรงกับงานศึกษาของสว่าง อังกุโร (2556) ที่ระบุว่าเกษตรกร ต้องพัฒนาระบบมาตรฐานฟาร์มโคเนื้อ เพื่อการส่งเนื้อโคไปจำหน่ายยังประเทศต่าง ๆ และต้องสร้างเครื่องหมายสินค้า หรือแบรนด์ (brand) ของกลุ่มหรือสหกรณ์ของตนเองขึ้นเพราะจะช่วยให้สินค้าเป็นที่จดจำและเพิ่มมูลค่าได้ และต้องมีการควบคุม ตรวจสอบ เพื่อรักษาคุณภาพสินค้าให้ได้มาตรฐานอยู่เสมอ มีการจัดทำบัญชีที่เป็นระบบ เพราะที่จริงแล้วแนวโน้มความต้องการบริโภคโคเนื้อของไทยเพิ่มขึ้น และผลกระทบจากมาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 และมีโรคระบาดล้มปัสสิน ในช่วงปี 2563 - 2564 ทำให้ปริมาณเนื้อโคในตลาดมีปริมาณน้อย เมื่อสถานการณ์กลับสู่ปกติความต้องการของธุรกิจร้านอาหาร โรงแรม และการท่องเที่ยวที่มีแนวโน้มขยายตัวเพิ่มขึ้น ดังนั้น การสร้างคอกกลางโคขุนจังหวัด เป็นแหล่งรวบรวมโคก่อนขุนที่มีคุณภาพ น้ำหนัก ราคาที่เหมาะสม เพื่อส่งให้สมาชิกเครือข่ายเลี้ยง และรับซื้อโคขุนจากสมาชิกเครือข่าย มีการเชื่อมต่อกับเครือข่ายของกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคขุนในระดับอำเภอ กับเครือข่ายวิสาหกิจชุมชน คอกกลางโคขุนจังหวัดสกลนคร ทวาปี ซึ่งเป็นเครือข่ายระดับจังหวัด ก็เป็นแนวทางที่ถูกต้องเช่นกัน ดังงานศึกษาของประเวศ วะสี และไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (2538) ได้ระบุว่า เกษตรกรรายย่อย ไม่จำเป็นต้องทำธุรกิจในลักษณะแข่งขันกัน แต่สามารถรวมกลุ่ม หรือเป็นเครือข่ายในการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน อันจะเกิดการสร้างพลังในการต่อรองทางการตลาด และเกิดการ พัฒนาที่ตอบสนองทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม

การพัฒนาด้านการบริหารจัดการ สมาชิกวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง เห็นว่าเป็นหลักการสำคัญในการบริหารจัดการกลุ่มสมาชิก คือ การเน้นความโปร่งใส ตรวจสอบได้ เป็นธรรม และสร้างการมีส่วนร่วมของสมาชิกโดยเน้นการประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งการใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการก็เป็นเครื่องมือที่ดีในการพัฒนาโดยวิจิต นันทสุวรรณ (2547) ได้อธิบายว่า วิสาหกิจชุมชน เป็นการประกอบการขนาดเล็ก เพื่อจัดการทุนของชุมชนอย่างสร้างสรรค์ ซึ่งทุนไม่ได้หมายถึงแต่เพียงเงินแต่รวมถึงทรัพยากรผลผลิต ความรู้ ภูมิปัญญา ทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางสังคม กฎเกณฑ์ทางสังคมที่ร้อยรัดผู้คนให้อยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เป็นพี่น้องไว้อภัยกัน ให้เกิดประสิทธิภาพและยั่งยืน ยึดโยงร้อยรัดความเป็นครอบครัว และชุมชนให้ร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผิดชอบ แบ่งทุกข์แบ่งสุขซึ่งกันและกัน โดยผ่านการประกอบกระบวนการของชุมชน และ เสรี พงศ์พิศ (2552) ท่อธิบายว่า วิสาหกิจชุมชนเป็นการประกอบการบริหารจัดการเชิงธุรกิจ แต่ไม่ได้ต้องการทำธุรกิจเต็มรูปแบบ หรือเพื่อประสงค์ให้เกิดกำไรสูงสุด แต่เพื่อสร้างรากฐานความมั่นคงให้สมาชิก ซึ่งถ้าทำคนเดียวจะทำได้ หรือถ้าไปรวมกับสหกรณ์ใหญ่ ๆ ก็ลำบาก วิสาหกิจชุมชน จึงเป็นการร่วมกันสร้างระบบสวัสดิการให้ตนเอง หรืออีกนัยหนึ่ง สร้างภูมิคุ้มกันให้กลุ่มให้กับชุมชน

ในภาพรวมวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง แม้ว่าจะอยู่ในช่วงเริ่มต้นรวมกลุ่ม แต่ถือว่ามีองค์ประกอบที่จะนำไปสู่ความสำเร็จครบถ้วน ดังที่งานศึกษาของนักวิชาการหลายท่าน คือ ญาณิ พายัพสาย และคณะ (2558) วสันต์ เสือขำ (2547) และเสรี พงศ์พิศ (2559) ที่ระบุว่า การที่วิสาหกิจชุมชนใดประสบความสำเร็จนั้นจะต้องมีองค์ประกอบ คือ มิติทุนกายภาพประกอบด้วย การมียอดขายสม่ำเสมอ ผลผลิตมีมาตรฐาน มีปัจจัยการผลิตวัตถุดิบราคาไม่แพงในท้องถิ่น และการเข้าถึงแหล่งเงินทุนรวมถึงศักยภาพในการได้เงินสนับสนุนจากหน่วยงานราชการหรือแหล่งทุนต่าง ๆ มิติทุนมนุษย์ประกอบด้วย ความรู้ ประสบการณ์และกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มสมาชิก มีกระบวนการเรียนรู้เป็นหัวใจหลักของกระบวนการพัฒนาความคิดสร้างสรรค์ใหม่ ๆ ผลผลิตที่เป็นรูปธรรมของการเรียนรู้ร่วมกันคือแผนธุรกิจ การมีผู้นำที่ดี มีความซื่อสัตย์ รับผิดชอบ ลักษณะของผู้นำและคณะกรรมการกลุ่ม มีความกระตือรือร้นที่จะแสวงหาและเรียนรู้ ความมุ่งมั่นมานะ วิสัยทัศน์และประสบการณ์ที่สะสมมาตั้งแต่อดีต การกำหนดบุคคลให้ได้รับหน้าที่ บทบาทตามความสามารถ ความถนัด มิติทุนทางสังคมประกอบด้วย การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในกระบวนการผลิต การมีส่วนร่วมในชุมชน ความสัมพันธ์ของกลุ่มอย่างเกื้อกูลกันดี มิติทุนธรรมชาติประกอบด้วยการจัดหาแหล่งวัตถุดิบภายในชุมชน และปริมาณของทรัพยากรธรรมชาติ มีการดำเนินการแบบบูรณาการเชื่อมโยงกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบไม่ใช่ทำแบบโครงการเดี่ยว มีหลาย ๆ กิจกรรมประสานผนึกพลัง (Synergy) และเกื้อกูลกัน (Cluster) เช่น วิสาหกิจโคขุน ที่มีกิจกรรมการผลิตวัตถุดิบเป็นอาหารสัตว์ การทำปุ๋ยมูลสัตว์ เป็นต้น โดยจริภรณ์ มีศรี (2563) มีเพิ่มเติมปัจจัยความสำเร็จในเรื่องการได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ภาคเอกชน และผู้นำชุมชน ด้วยขณะที่ สุวัฒน์ มัตราข (2557) เพิ่มเติมในเรื่อง การมีกิจกรรมกลุ่มที่หลากหลาย เช่น การฝึกอบรม การทำแผนพัฒนากลุ่ม การจัดประกวดและประเมินแบ่งระดับฟาร์มสมาชิก การจัดเยี่ยมบ้านสมาชิก การทัศนศึกษาดูงาน การสร้างสื่อประชาสัมพันธ์กลุ่ม

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเพิ่มเติมของผู้วิจัยต่อการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ที่สอดคล้องกับปัญหาทั้ง 3 ด้านข้างต้น คือ

1. ด้านการผลิตเลี้ยงสัตว์ วิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง ควรมีการทำงานร่วมกับหน่วยงานด้านวิชาการ เช่น มหาวิทยาลัย หรือกรมปศุสัตว์ ให้มากขึ้น เพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในการเลี้ยงโคขุนอย่างมีประสิทธิภาพ และต่อยอดการพัฒนาประเด็นต่าง ๆ ของวิสาหกิจชุมชน เช่น การพัฒนาโคขุนพ่อพันธุ์แม่พันธุ์ การ

แก้ปัญหาโรคในสัตว์ การพัฒนาแหล่งอาหารหยาบ การผลิตอาหารชั้นอย่างมีคุณภาพ เป็นต้น หรือการศึกษาวิจัยเทคนิคการเลี้ยงต่าง ๆ เช่น สูตรยารักษาโรคด้วยสมุนไพรพื้นบ้าน สูตรอาหารชั้นสำหรับโคขุน หรือการคิดค้นเทคโนโลยีการเกษตรใหม่ๆ ที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ประหยัดต้นทุนและเวลา

2. ด้านการตลาด ควรให้ความสำคัญกับการสื่อสารผ่านสื่อโซเชียลมีเดียให้มากขึ้น ผ่านแพลตฟอร์มต่าง เช่น การพัฒนาเว็บไซต์ การประชาสัมพันธ์ผ่านเฟซบุ๊ก, YouTube เป็นต้น เพื่อให้ผู้บริโภคและหน่วยงานต่าง ๆ ได้รู้จัก และมีความเชื่อมั่นในคุณภาพสินค้า ภายใต้แบรนด์ของวิสาหกิจชุมชนโฮมฮัก ฮางโฮง

3. ด้านการบริหารจัดการ ควรมีการศึกษาเรียนรู้จากบทเรียนของวิสาหกิจชุมชนอื่น ๆ ในพื้นที่ต่าง ๆ ที่ประสบความสำเร็จในการบริหารจัดการ และนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับบริบทของชุมชน โดยนำวิธีการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมควบคู่ไปกับการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการพัฒนาอย่างแท้จริง รวมถึงมีการประสานงาน เชื่อมต่อการสนับสนุนทรัพยากรจากหน่วยงานในพื้นที่ โดยการบรรจุแผนการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนไว้ในแผนแม่บทชุมชน แผนขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น สำนักงานเกษตรอำเภอ สำนักงานพัฒนาจังหวัด นำไปสู่การสนับสนุนหรือสร้างความเข้มแข็งของวิสาหกิจชุมชน ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การสนับสนุนงบประมาณ วัสดุอุปกรณ์ การสนับสนุนให้มีการอบรม หรือมีกลไกบุคลากรในการพัฒนาในพื้นที่ เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ บวรอารักษ์. (2558). *กระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงแพะในเขตทุ่งครุ* (สารนิพนธ์ปริญญาพัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาชุมชน). ปทุมธานี: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กลุ่มสารสนเทศและข้อมูลสถิติ กรมปศุสัตว์. (2563). *ข้อมูลจำนวนปศุสัตว์ในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2563*. กรุงเทพฯ: กรมปศุสัตว์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กองส่งเสริมวิสาหกิจชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร. (2557). *ข้อมูลจำนวนวิสาหกิจชุมชน จังหวัดสกลนคร*. จาก <https://smce.doae.go.th>
- กาญจนา แก้วเทพ และกนกศักดิ์ แก้วเทพ. (2530). *การพึ่งตนเองศักยภาพในการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: สมาคมทอเล็กแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.
- กาญจนา รัตนธีรวิเชียร และคณะ. (2557). *การวิเคราะห์ สังเคราะห์ผลงานวิจัย*. ลำปาง: มหาวิทยาลัยราชภัฏลำปาง.
- โฆสิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์. (2549). *เกษตรกรก้าวหน้า อนาคตเกษตรไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 1). กรุงเทพฯ: ธนาคร กรุงเทพฯ จำกัด (มหาชน).
- จรีภรณ์ มีศรี. (2563). ปัจจัยที่ส่งผลต่อความสำเร็จของวิสาหกิจชุมชนกลุ่มชาลี-วรรณ ชุมชนพัฒนาตำบลบางปลา อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ. เอกสารวิชาการฉบับที่ 1/2563. ก กลุ่มพัฒนาและส่งเสริมอาชีพการประมง สำนักงานประมงจังหวัดฉะเชิงเทรา.
- อึ้ง เมฆโหรา และคณะ. (2551). *การศึกษาระบบลอจิสติกส์และการจัดการโซ่อุปทานของโคเนื้อในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง.
- ประเวศ วะสี และไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. (2538). *ยุทธศาสตร์ทางปัญญาแห่งชาติยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกันโลกาภิวัตน์กับสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: 179 การพิมพ์.

- ปานฉัตร อารักษ์ และกัสม่า กาซ็อน. (2561). ความเสี่ยงจากการลงทุนและปัญหาของผู้เลี้ยงโคเนื้อ ตำบลแม่ข้าวต้ม อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย. วารสารบัญชีปริทัศน์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย 2, 63-73.
- วสันต์ เสือขำ. (2547). ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ที่ได้รับการคัดเลือกระดับ 5 ดาว ในระดับภูมิภาค: กรณีศึกษาสินค้าประเภทอาหารในจังหวัดเชียงใหม่ (รายงานการวิจัย). เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- วิจิต นันทสุวรรณ. (2547). วิสาหกิจชุมชน: แผนแม่บท แนวคิด แนวทาง ตัวอย่าง ร่างพระราชบัญญัติ. กรุงเทพฯ: ภูมิปัญญาไท
- สว่าง อังกูโร. (2556). ทำอย่างไรเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อไทยจะอยู่รอด. วารสารปศุสัตว์เกษตรศาสตร์, 40(158), 32-36.
- สำนักงาน ชกส. จังหวัดเลย. (2559). คู่มือประกอบการอบรมโครงการฟื้นฟูและพักหนี้เกษตรกรรายย่อยและยากจน. จาก <https://vet.kku.ac.th>
- สุรัชย์ สุวรรณลี. (2561). การขุนโคและคุณภาพเนื้อ. จาก <https://www.agri.ubu.ac.th>.
- สุวัฒน์ มัตราช. (2557). การพัฒนาการดำเนินการของกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงสัตว์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน (ดัชนีนิพนธ์สาขายุทธศาสตร์การพัฒนากฎหมาย). มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.
- เสรี พงศ์พิศ. (2552). คู่มือการทำวิสาหกิจชุมชน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจริญวิทย์การพิมพ์.
- _____. (2552). วิสาหกิจชุมชนสร้างฐานการพัฒนา. จาก <http://www.phongphit.com>.
- โอภาส พิมพา และคณะ. (2562). การพัฒนากลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคเนื้อจังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อตอบสนองต่อระบบห่วงโซ่อุปทาน. วารสารวิจัยการพัฒนาเชิงพื้นที่, 11(5), 380-393.